

УДК 37(091)(=512.143)

Редькіна Л.І., Кримський державний гуманітарний інститут, м. Ялта

Становлення системи початкової світської і духовно-релігійної освіти караїмів Криму наприкінці XIX початку XX століття

В статті розглянуто становлення системи початкової освіти та духовно-релігійної освіти караїмів Криму наприкінці XIX – початку XX століття на розгляді літературних джерел, що дійшли до нашого часу.

The article is devoted to the establishment of the elementary education system & religious education of Crimean caraims at the end of XIXth – beginning of XXth century and is based on the analysing of literary sources existing up to now.

Редькіна Людмила Іванівна – кандидат педагогічних наук, зав. кафедрою педагогіки Кримського державного гуманітарного інституту.

Караїмський народ пройшов складну історію формування і розвитку з численними схождениями і розбіжностями племен і релігій. Розвиток письмової культури народу бере початок з часів кагана Булана і тісно зв'язаний з історією Золотої Орди і Кримського ханства.

Про педагогічну культуру того періоду можна судити в основному по літературних джерелах, що дійшли до нас, записках мандрівників і пам'ятниках матеріальної культури.

До наших днів дійшли праці караїма Нахаванди, останнього учня Анана бен Давида (основоположника караїмізму – віри караїмів), IX століття. У своїх працях він закликав готувати молодь до життя по заповідях Мойсея, відповідно їх усвідомлюючи, а не сліпо підпорядковуючись долі; жадав від батьків учити своїх дітей щирій вірі і готувати їх до життя і праці.

В XI столітті караїмський філософ і теолог аль-Базир, як і всі учні Анана, що вірив у добру волю і частково допускав переселення душ, у роботі “Kitabal – Muhtawi” (одне з уцілілих зразків роботи про мутазаліта Калама) стверджує, що пізнати Одкровення пророків можливо тільки при оволодінні теоретичними знаннями. Він писав, що діти повинні знати, які права є в жінки, що таке кровозмішення і розпушта, про те, якими якостями повинні володіти люди, як молитися дубам під час посухи, про те, що вірити в наставлення Мойсея, Христа чи Магомета треба своїм розумом і відповідно до своєї совісті.

Найбільш давньою писемною пам'яткою педагогіки і навчальної літератури є дослідження Махмуда Кашгарі “Словник тюркських мов” (1073-1074 р.), що є одним із джерел вивчення мови, літератури і педагогічних ідей.

У XII столітті в караїмів з'являється книга єврейського письменника караїмської віри Халеви “Хазари”, у якій вперше піднімається питання релігійного виховання. Хелеви учить, що кожен караїм може самостійно тлумачити Священний лист і повинен учити цьому своїх дітей. Його погляди підтримував і єврейський богослов Маймонід (XII ст.), що у своїх записках допускає у вивченні караїмами Старого Завіту його алегоричне тлумачення.

У період Золотої Орди в караїмів, як і у всіх тюркських народів, дослідження багатьох мислителів носили повчально-педагогічний характер. Такі праці, як “Нәһжел фарadis” (“Відкрита дорога в рай”, 1358 рік) Махмуда Булгарі і “Сейфелмелек” Меджлесі (XV століття), своїм

змістом наставляли молодь у душі морального кодексу Мухамеда і його родичів.

У феодальний період на навчальну справу караїмів, як і татар Криму, суттєво впливала педагогіка Сходу, особливо педагогічні ідеї Абу Наср Мухамед Фарабі, Рагіба Ісфгані, Ібн Міскевея, Абу Хамід Газалі й ін., що у своїх працях підкреслювали роль вчителя у становленні моральності й освіченості підростаючого покоління, виступали за вивчення історії і географії, мов і літератури (поезії), намагалися запропонувати свої форми і методи навчання і виховання.

Педагогіка релігійної реформації в караїмів Криму характеризується діяльністю Гахана С. Пампулова і С. Шапшала.

С.М. Шапшал був першим, хто в писемній формі пояснив навчання Анана і нагадав, що кримські караїми – це народ, а не релігія, що сповідають і інші народи. Він закликав зберігати караїмську мову, культуру, національні особливості караїмського народу через національну систему виховання.

Ідеї педагогіки реформації зіграли визначну позитивну роль у пробудженні національної освітньої думки в караїмів Криму, у критичному підході до східної схоластики і педагогічної системи як Сходу, так і кримських татар. У цей період часу караїми друкують свою духовну, виховну літературу у власній друкарні.

Перша друкарня в Криму з'явилася в 1731 році в середньовічному городищі Чуфт-Кале поряд з кенасою – молитовним будинком караїмів. Її організував один зі старійшин караїмської громади Ага Ісак Челебі.

Шриффт для караїмської друкарні був привезений з Венеції. Існує версія, що він був дерев'яним, але М.Я. Чореф – один з перших його дослідників – спростовує цю версію, тому що розміри букв у книгах, видрукованих у Чуфт-Кале, 3 x 2 мм і вирізувати їх з дерева було украй важко.

У Чуфт-Калинській друкарні друкувалися книги релігійного змісту на караїмській (тюркській) мові арамейським шрифтом. Молитовники караїмів були перекладені на цю мову ще в X столітті. Уперше їх почали друкувати у Венеції в 1528 році, а потім вони неодноразово перевидавалися, тому що це була основна література, по якій училися не тільки читати, але і жити.

Відповідно до середньовічних релігійних представлень алфавіт, рукописи і книги мали

магічні властивості і не могли бути знищеними. Тому зіпсовані аркуші, старі книги не викидалися. Їх звичайно ховали в спеціальних гробницях. Такого призначення усипальниці була виявлена А. Фирковичем у XIX столітті на краю обриву до північного заходу від кенас у Чуфт-Кале. Вона являла собою вирубану в скелі прямокутну яму, покриту кам'яним склепінним дахом.

Друкарня в Кале проіснувала 96 років, потім вона була переведена в місто Євпаторію, де з 1836 року видавалися караїмські релігійні і навчальні книги. В другій половині XIX століття друкарню було скасовано.

Просвітительський рух у караїмів Криму з'явився в період розкладання феодального ладу і розвитку капіталістичних відносин. В умовах панування в Криму ісламу і східної схоластики прогресивні ідеї підготовки підростаючого покоління до життя могли проникнути в караїмське суспільство, головним чином, через представників передової російської культури.

Педагоги караїмського просвітительства (С. Пампулов, С. Шапшал, С. Кефелі, А. Фуки, В. Сінані) виступали за європеїзацію шкільної справи на основі досягнень братерських шкіл і провідної за тих часів, російської культури і педагогічної думки. Вони думали, що поширення освіти, основ світських знань, ремесел, навчання рідною мовою допоможе підняти караїмському народу свій добробут, національне достоїнство і культуру.

Процеси виховання і навчання будь-якого народу, у тому числі і караїмського, соціально детерміновані. До кінця XIX століття усе активніше виявляються в житті караїмського народу різні зміни, пов'язані зі змінами укладу життя, відношенням до соціальних цінностей і орієнтирів.

Радикальні зміни були обумовлені в першу чергу двома факторами:

- остаточним зрівнюванням караїмів у правах з росіянами й іншими підданими Російської імперії в 1863 році;
- високими темпами економічного і культурного розвитку Росії в II половині XIX сторіччя.

У Криму на початку XIX століття виникла насущна потреба в підготовці кваліфікованих кадрів з числа національних меншостей, що знають російську мову. Губернська адміністрація також мала на меті удосконалювання державного апарату керування за рахунок освічених чиновників нижчої ланки, здатних виконувати на

місцях закони і які володіли державною і рідною мовою. Це сприяло, на думку губернської влади, якнайшвидшій інтеграції місцевих жителів у загальногромадянське життя країни, що стало особливо актуальним після приєднання Кримського ханства до Російської Імперії 8 квітня 1783 року.

Народна освіта традиційно знаходилася в Криму на дуже високому рівні. Обов'язкове загальне навчання в парафіяльних школах для дітей з 6 до 15 років було введено тут набагато раніше, ніж у Росії (архів).

Однак губернську адміністрацію турбували питання про поширення державної системи освіти серед національних меншостей Криму, тому що батьки, особливо кримськотатарських дітей і окрема частина – караїмських, з недовірою поставилися до створення перших національних шкіл, негативно відносилися і до вивчення російської мови. Не можна сказати, що малі етноси Криму, у тому числі і караїми, були настільки консервативні, що самі не розуміли необхідності організації школи нового типу, що більш відповідає обстановці, яка змінилася, у Росії і Криму. Відразу після закінчення Кримської війни татарська, потім і караїмська громадськість підняли питання про створення мережі національно-релігійних гімназій з розширеною програмою, що включала і світські предмети.

Центром духовного життя караїмів стала Євпаторія, що міцно утримує перше місце по чисельності їхнього проживання як у Криму, так і в Російській імперії в цілому.

Ріст освітнього цензу – характерна риса для караїмів наприкінці XIX – початку XX століття. Як свідчать архівні дані, у 1886 році в чоловічій гімназії міста Євпаторії в числі учнів було 51,5% караїмів; вражає і 39% дівчинок- караїмок у жіночій прогімназії. При цьому частка караїмів у населених містах (близько 17 тисяч чоловік) не перевищувала 15%.

В останній передреволюційний рік по зведеннях газети “Євпаторійські новини” (листопад 1916 року, № 1251) у чоловічій гімназії з 400 учнів навчалось 100 дітей караїмів, тобто 25%, при тому, що частка караїмського населення складала не більш 13%.

У 90-х роках XIX сторіччя у вищих навчальних закладах Росії навчалось понад 500 караїмів, з них майже половина – жінки.

У журналі “Караїмське життя” (книга 3-4, серпень-вересень 1911 р.) у статті “Загальні за-

мітки про караїмів”, написаній для французької академії наук (академіка Де-Бай), дається коротка оцінка караїмської емансипації: “Завоювання Криму росіянами відкрило їм широкі двері в Росію, і, заводячи торгові справи в південних російських губерніях, караїми стали переселятися туди зі своїми сімействами і, живучи з росіянами, будучи по своїй природі далекими національній винятковості, швидко перейняли і російську мову, і європейську освіту” (стор. 134). В даний час вони можуть пишатися величезною кількістю своїх братів з вищою освітою: доктори медицини, юристи, інженери, викладачі наук у середніх навчальних закладах, не говорячи вже про юнаків, що виховуються в середніх навчальних закладах, гімназіях, реальних училищах. ... Якщо перевести цифри на процентне співвідношення, то виявиться, що караїми складають самий інтелігентний народ порівняно з іншими народами” (стор. 50-51).

Становлення інтелігенції, прилучення караїмів до цінностей європейської культури, успіх в освіті народу, природно, спричинили за собою і зміни в традиційно сформованому укладі життя, що, насамперед, виражалося в ламанні патріархальних корінних підвалин. “У нас у Криму 20-30 років тому рідко, коли родина вела знайомство з російською родиною, чи якою або іншою родиною. Приймали і бували тільки в караїмів. Рідко, коли родина мала сина, що здобув вищу освіту, більшість йшло у купці. Зараз же рідко, коли караїм чи караїмка не закінчують середнього навчального закладу, і десятки і сотні сімейств можуть назвати синів і дочок з вищою освітою” (“Ще про хворе питання”, “Караїмське життя”, кн. 12, травень 1912 р., стор. 61).

Відомо, що школою першого ступеня в караїмських громадах були мідраші. У них дітей караїмів навчали основам релігії і рідній мові. Кожен караїм повинний уміти читати і знати Святе писання, і тому значення мідрашей переоцінити складно. Цей тип навчальних закладів повинен був охопити практично всі караїмські громади. Про появу перших мідрашей у Криму точних даних немає. Важко з повною вірогідністю стверджувати, як вони функціонували протягом декількох сторіч. Однак, знаючи про те, як караїми охороняли свої соціальні інститути і традиції, у тому числі й освітні, а також збережені свідчення очевидців, дають можливість реконструювати систему початкового навчання.

Збудовувалися звичайно мідраші на кошти

караїмської громади, іноді на пожертвування з числа заможних членів громади.

Корпус вчителів у мідрашах відрізнявся розмаїтістю. У його складі виділяються служителі караїмської віри – це були, насамперед, газзани. Виконували посади вчителів і члени родин караїмського духівництва. Іноді вчителями ставали освічені члени караїмської громади. Бували випадки, коли місцева караїмська громада запрошувала для заміщення вакантної посади вчителя не зі своєї громади, а з інших районів Криму. Вирішальне слово при виборі вчителя в караїмській громаді було за найбільш авторитетними членами громади (газзаном, найбільш багатими і впливовими мирянами). Жінки не мали права навчати хлопчиків, але точно також не мали цього права і неодружені чоловіки.

Учителям мідрашей ставилися особливі вимоги. Вони повинні були поводитися з достоїнством, не їсти, не пити в присутності учнів. Їм заборонялося бути нетерплячими, запальними. Заборонялося використовувати жорстокі тілесні покарання й ображати честь учнів. Малообдарованих учнів учитель повинен учити разом з усіма і не підкреслювати його нездатність до навчання.

Учителю початкових класів заборонялося залишати дітей одних у класі. Він зобов’язаний спостерігати не тільки за тим, щоб з дітьми нічого не трапилося, але і за їхньою доброзичливістю, старанністю, тому що діти повинні виконувати всі релігійні розпорядження своїй поведінці.

Йому рекомендувалося користуватися при навчанні короткими реченнями, завжди залишатися при темі уроку, не відхилятися від предмета. Під час уроку вчитель повинен користуватися книгами, які не містили помилки (моральні і граматичні).

Порушивши свої обов’язки або правила поведінки, вчитель одержував відставку без попередження і повідомлення.

Як уже зазначалося вище, у самому кінці 60-х – початку 70-х років XIX століття в Криму досить успішно розвивалася система початкової народної освіти. У зв’язку з цим різко зросла потреба у вчительських кадрах, особливо для національних шкіл.

У царській Росії підготовка молодих людей до навчальної діяльності почалася ще в XVII сторіччі. Першим таким навчальним закладом була Московська вчительська семінарія. Відкри-

та в 1779 році, вона готувала обмежене число вихователів для роботи в гімназіях при Московському університеті і деяких пансіонах.

У 1804 році був відкритий Петербурзький вчительський інститут, що згодом був перетворений в університет і втратив функцію навчального закладу з підготовки вчителів.

Численні педагогічні курси, створені в першій половині XIX століття, не могли задовольнити потреби суспільства в освічених вчителів для народних шкіл. Необхідність спеціальної підготовки таких учителів була очевидною не тільки для прогресивних педагогів, але і для багатьох чиновників системи освіти на місцях і для самих учителів початкової школи.

Так, у грудні 1857 року М.І. Пирогов, що у цей час був попечителем Одеського навчального округу, неодноразово доповідав Міністерству народної освіти про недостатню підготовку вчителів для початкових навчальних закладів.

Ця проблема караїмами Криму частково вирішилася завдяки діяльності своїх духовних училищ і гімназій.

Крім державних і національних систем початкової освіти караїмів Криму, у Тавричеській губернії існували суспільні і приватні навчальні заклади. Вони впливали на стан освіти в краї.

Отже, до початку XX століття в національній свідомості караїмів намітилися суперечливі тенденції:

- з одного боку, позиція частини суспільства, яка підтримує погляди караїмського духівництва, що прагне зберегти патріархальний уклад життя, незаперечний авторитет релігії, що побоюється русифікації караїмів;
- з іншого боку, позиція частини інтелігенції, що бачила майбутнє в загальноросійському, загальноєвропейському руслі з переказом забуття етнокультурної спадщини як віджилого, архаїчного;
- думка частини караїмського населення, що індиферентно відносилася до перерахованих проблем.

У такій обстановці в місті Євпаторії 1 листопада 1910 року почав роботу I Національний з'їзд караїмів, на якому були присутні представники всіх караїмських громад Росії, у їхньому числі 13 чоловік – представники духівництва, інші – представники світських кіл суспільства. Вперше в історії караїмів були поставлені і зважувалися питання, що стосуються життєдіяльності всього народу. Питання, обговорювані на з'їзді, були сконцентровані на проблемах і на-

вчання, і виховання підростаючого покоління. Хоча фактично питання стояло про шляхи розвитку караїмського народу.

На з'їзді караїмське духівництво підняло питання про обов'язкове вивчення в караїмських школах караїмської мови і Закону Божого, посилячись не без підстави на те, що відбувається розшарування суспільства і що караїмська еліта відривається від народних мас (низів). Діти заможних батьків ходять у гімназію, де вивчають караїмську мову, але не осягають основ своєї релігії. Діти бідних батьків навчаються у мідрашах (початковий духовний навчальний заклад), одержують необхідні знання й в області мови, і в області віри. Але в мідрашах одержували тільки початкову освіту. У них діти спочатку училися читати по складах, що називалося "симан тотмак", тобто тягти симан слова. І тільки на другому році навчання приступали до вивчення Старого Завіту. По закінченні мідраша діти знали граматику і переклад Біблії. Російській грамоті в мідрашах не учили, тому для подальшого навчання караїмській дитині в гімназії або училище необхідно було наймати репетитора чи домашнього вчителя.

Що ж стосується вивчення караїмської мови, то це питання на з'їзді не зустріло серйозних заперечень. Вивчення ж Закону Божого в тій формі, що існувала в караїмських школах, вимагало неодмінного знання давньобіблейської (єврейської) мови. Тому думки делегатів розділилися. Одні вважали, що вивчення давньобіблейської мови повинне йти окремо від вивчення Закону Божого. Інші вважали, що вивчення давньоєврейської мови сприяє вивченню Біблії й у тому числі Закону Божого.

У даний період часу постало питання і про навчання дітей російською, а не татарською мовою, тому що ні один з відомих фактів з життя караїмів не дає незаперечних доказів, що загальноживаним серед караїмів тюрксько-татарська мова є їм рідною мовою.

Напроти, вважають караїми, в історії можна підібрати такі факти, що дають, хоч і непрямі, указівки на те, що в далекі від нас часи дикі орди татар заволоділи мирними предками караїмського народу і що під їх впливом відбулася насильницька чи добровільна заміна давньобіблейської мови татарською. Суть даного питання полягає ще в тім, що за багато століть уживання татарської мови караїми не створили на ній майже ніякої ні наукової, ні загальної літератури,

якою їм варто було б дорожити. Як було підкреслено на з'їзді, караїми не знають і татарської писемності.

Представники науки і культури караїмського народу на сторінках періодичної преси висловлювали думку про те, що питання, якою мовою замінити уживану караїмами татарську мову, не повинно викликати особливих ускладнень, тому що цією мовою повинна бути мова того культурного народу, серед якого в даний час проживають караїмські громади. Звідси випливає, що проживаючі в Росії караїми повинні засвоїти тільки російську мову, тим більше, що саме караїми Російської імперії складають величезну більшість усіх караїмських націй, невеликі групи якої розкидані по інших країнах.

Суть заміни татарської мови російською полягає в наступному (Д.М. Какізов):

- кожна караїмська родина привчає дітей говорити, головним чином, російською мовою, всяка інша іноземна мова здобуває значення загальноосвітнього предмета;
- викладання дітям караїмського Закону Божого і всіх загальноосвітніх предметів виробляється російською мовою;
- для караїмів, що живуть у кримських містах, де в мідрашах користуються татарською мовою, будуть великі труднощі при навчанні в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах Росії;
- всяке офіційне переписування серед караїмів виробляється тільки російською мовою;
- видання священних, молитовних і навчальних книг давньобіблейською і російською мовами, що має важливе значення в справі зміцнення серед караїмів релігійності взагалі і національного зв'язку між членами кожної окремої громади зокрема.

На з'їзді так само було піднято питання про перетворення Олександрівського духовного училища в прогімназію.

Олександрівське духовне училище було урочисто відкрите 21 лютого (5 березня за новим стилем) 1898 року в місті Євпаторії, назване в пам'ять порятунку царської родини при катастрофі поїзда на станції Борки 17 жовтня 1888 року. На клопотання караїмської громади про присвоєння даного імені 9 травня 1894 року імператор власноручно написав "Бути по цьому".

Училище було відкрито в умовах гострої необхідності створення національного навчального закладу – училища. Ця ідея виношувалася дуже довго: ще в 1863 році караїмський гахан Сима Бобович звернувся до всіх караїмів із закликом побудувати в Євпаторії загальнонаціональну школу на 400 чоловік. У цій школі, крім богословських наук, планувалося викладати російську мову, математику й інші світські науки, а також ремесла; вона повинна була служити вищою академією наук. Однак задум був реалізований не відразу.

У джерел створення караїмського училища стояли гахан Сава Пампулов і педагог-просвітител Ілля Казас.

Школа була відкрита 12 грудня 1872 року, а в 1881 році І.І. Казас очолив її, помітно вплинувши на розвиток національної освіти тюркських народів Криму – кримських караїмів і кримських татар, на рубежі XIX-XX ст. І.І. Казас своєю діяльністю підтримував прогресивні тенденції народної освіти і сприяв відродженню етнічної самосвідомості.

Надійшла до редколегії 00.00.2002 р.